

Юлій ШРЕЙДЕР

ІСТИНА ЯК ПЕРЕДУМОВА СВОБОДИ, СВОБОДА ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗНАННЯ

1. Наука та істина

Сьогодні вже відхлинула хвиля загального захоплення наукою, коли навіть епітет «наукова» у використанні до доволі хитких концепцій суттєво підносив їхній суспільний статус. Наука втратила колишній статус чи не найвищого авторитету з усіх питань. Багато в чому цьому сприяло наукознавство, яке викрило історичну відносність та неповноту не лише наукових пояснень щодо явищ, які трапляються в природі та суспільстві, а й самих наукових підходів до отримання пояснюючих моделей. Можливості наукового дослідження перестали відчуватись як безмежні. В певному розумінні, наука втратила минулу спрямованість на розгадку світових таємниць і почала усвідомлювати себе як спосіб утворення моделей за прийнятими більш чи менш умовними правилами. Самі ж моделі почали розглядатись не стільки як спосіб виразити якусь глибоку істину, скільки як ефективний спосіб отримання тих чи інших практичних результатів. Різноманітність утворюваних моделей почала розглядатись не як слабкість чи недолік, а як можливість пристосувати їх для тієї чи тієї мети, як ефективний спосіб вгадати наслідки тих чи тих впливів на реальний об'єкт. З такої позиції наука розглядається здебільшого у перспективі «технологічного засобу», а не в перспективі її відношення до істини.

Зрозуміло, наука не надає засобів для оволодіння істиною. Та, зрештою, саме використання дієслова «оволодіти» в даному контексті недоцільне. В істині можливо перебувати, а це означає докладати зусиль, щоб істина нами оволоділа.

Спокуса науки є в тому, що вона обіцяла нам можливість оволодіти істиною, тобто претендувала не лише бути джерелом знань, але й єдиним надійним шляхом до істини. Відмовившись сьогодні від таких глобальних претензій, визнавши умовність (відносну значимість) власних моделей, наука втратила минулу

харизму. Більше того – відмовилась від свого духовного значення заради того, щоб вписатися в технологічну діяльність. Між тим наука має пряме відношення до істини, хоча й не володіє засобами, які б дали їй змогу опанувати нею. Хоча, цими засобами не володіє ніяка сфера культури і, тим більше, ніяка група людей. Та все ж наука займається встановленням істинності певних суджень, виражених мовою науки. Більш того, найважливіше досягнення науки у тому, що вона розробляє свою мову, яка дозволяє формулювати судження, про істинність яких можливо помірковано поставити питання. Це й означає, що справжня наука не займається довільною грою із символами за встановленими нею самою правилами, але так чи інакше вимушена рахуватись із реальністю як із чимось непорушним, із таким, що неможливо змінити за примхою, зробити з того, що було, те, чого не було, з суцього несуще.

У науці прийнято обумовлювати запропоновані судження – приводити розумну підставу щодо їх істинності. Судження, в істинності якого вчений є переконаним, не маючи прийнятних засад, він соромливо називає гіпотезою. Ця гіпотеза може бути сприйнята всерйоз науковим товариством, якщо йому представлено якесь підґрунтя на її користь (недостатнє для того, щоб переконатися в її істинності та надати їй статусу наукового факту) і не виникає достатньо переконливих міркувань проти неї. Від гіпотез відрізняються вихідні передумови чи постулати наукових теорій. Вони так само як гіпотези не можуть бути обґрунтовані тими методами, які наука визнає переконливими, але тим не менш приймаються як істинні судження та утворюють фундамент наукової концепції. Ці передумови можуть бути самодостатньо переконливими, щоб апелювати до фундаментальних людських інтуїцій. У цьому випадку зроблений на їхній основі логічно правильний умовивід можна вважати переконливо обґрунтованим. Їхня переконливість опирається на фундаментальний закон логіки: якщо є справедливим судження А і є справедливим, що з А виходить В, то судження В є також справедливим. У цьому випадку істинність судження В має найвищий можливий для науки ступінь особливості. Істинність судження В гарантується логічною бездоганністю розсуду, який дозволяє вивести В з А, та самоочевидністю вихідного постулату А.

Щоправда, вихідна передумова А не є гарантованою від наступної критики. В математичних теоріях допускається навіть вводити нові об'єкти як математичні структури, які задовольняють деякий набір передумов (аксіом). Якщо в цих передумовах не виявляється внутрішнього протиріччя, то такі структури стають законним об'єктом відповідної математичної теорії. Істинність суджень, що доводяться (логічно виводяться) в такій теорії, є безумовною в силу того, що сам об'єкт є умовним: він існує постільки, оскільки він задовольняє вихідну систему передумов. Може статись, звичайно, конфуз, якщо виявиться, що такого об'єкта не існує. Тому гарний математик має право запитати щодо нової теорії: для якого об'єкта її вигадано? Це є почуття реальності в математиці – небажання займатися пустими теоріями, у яких відсутній об'єкт, навіть якщо це всього лише математична конструкція.

Логічно педантичні (так звані «точні») науки, що використовують вихідні передумови А, які не є інтуїтивно самодостовірними, застосовують гіпотетико-дедуктивний метод. У цьому методі вихідна передумова А спочатку приймається як гіпотеза. Потім з неї за допомогою логічного умовиводу виводиться судження В, яке можна зіставити з експериментальними даними або з іншими достатньо переконливими науковими твердженнями. Якщо при цьому не виявляється ніяких суттєвих протиріч, то гіпотеза А набуває більш могутнього статусу наукового закону або принципу якоїсь теорії. Цим гіпотеза А фактично не доводиться, бо з логіки добре відомо, що посилення може привести до істинного висновку, тобто логічно не є виключеним, що, хоча вихідна гіпотеза А була хибною, зроблений з неї висновок В, тим не менш, є повністю коректним. Такі ситуації в науці відомі: гіпотези щодо теплороду чи світового ефіру до певного часу приводили до результатів, повністю відповідних експериментальним. Тим не менш гіпотетико-дедуктивний метод широко застосовується в науці, бо кращої альтернативи частіш за все просто неможливо знайти.

Природно, все, що можна тут зробити, – це не обмежуватись одним перевіреним умовиводом, як це й робиться в солідних областях науки.

Нарешті, можливим є третій випадок, коли вихідна гіпотеза (передумова) формулюється так невизначено або, як зараз прийнято говорити, розмито, що з неї можна робити різні умовиводи за рахунок різноманітності можливих тлумачень. У

цьому випадку розвиток науки та її неминуча самокритика йдуть не лише по шляху нових умовиводів та експериментальних перевірок зроблених висновків, але й по шляху уточнення вихідних передумов. Психологічно це не завжди легко для вченого, перекonanого в тому, що його розмите формулювання володіє безумовною істинністю. Взагалі, вченим властиво вірити у передумови, які вони приймають, і ця віра часто є джерелом забобон – особливо, коли висновки тієї чи іншої наукової концепції розповсюджуються на коло феноменів, які далеко виходять за межі її безпосереднього предмета. Але ці феномени судження в науці, підкріплені компетентністю вчених у своїй конкретній області, розповсюджуються за допомогою аналогій, переконливість яких ґрунтується виключно на вірі в авторитет науки в цілому. І все ж таки, найкращим ученим властиво прагнення вияснити, виразити максимально чітко передумови, на яких фактично базуються наукові теорії.

А. Любіщев у суперечці з дарвіністами витратив багато зусиль на те, щоб чітко сформулювати постулати дарвінівської теорії еволюції. В результаті його аналізу з'ясувалось, що теорія природного відбору за Дарвіном має не одну, а багато логічно мислимих альтернатив¹. Щоб показати переконливість тієї чи іншої альтернативи, треба проаналізувати висновки, до яких призводить кожна з них. Мені особисто в підході А. Любіщева здається найзначнішим навіть не саме виявлення передумов дарвінізму, але ідея розглядати увесь мислимий набір постулатів певної наукової теорії. Справа в тому, що хоча конкретні постулати створюваної теорії можуть бути й не дуже переконливими, але набір логічно можливих альтернатив завжди матиме більший ступінь достовірності, ніж кожна з них.

З того, що сказано, є очевидним, що жодне твердження науки, крім отриманих у рамках аксіоматичних теорій в математиці, не має логічної примусовості, але може бути прийняте лише з певним ступенем умовності як підтверджене існуючим досвідом розвитку науки. Більше того, в основі прийняття вихідних передумов науки кожного разу лежить акт віри, переконливість якого потребує свідoctв, що виходять поза межі компетентності самої науки. Це стосується як конкретних наукових дисциплін і теорій, так і науки в цілому.

Прийняття тих чи інших передумов наукової теорії як самодостатніх вже є актом віри, природа якого є глибоко спорідненою акту релігійної віри. Як в одному, так і в іншому

випадку свідомості людини відкривається бачення реальності, яке містить в собі самому чіткі признаки достовірності. Різниця полягає в тому, що релігійний акт віри є спрямованим на саму глибоку реальність і не пов'язаний з наміром цю реальність пояснити чи описати. Цей акт – глибоко особистий. Вченому, навпаки, заздалегідь є притаманною установка на розуміння та відтворення цього розуміння для інших. Більше того, він заздалегідь знає, як його розуміння допустимо описати в тій науковій парадигмі, до якої він належить. Навіть виламуючись із парадигми, вчений не втрачає з нею зв'язку, бо мусить з нею сперечатись.

У його «акті віри» заздалегідь є присутніми певні передумови щодо самої науки та її відношення до реальності. Це, з одного боку, позбавляє віру її безпосередності, а, з іншої – створює ілюзію її більшого обґрунтування – вписаності у наукову картину світу, підкріплену всім досвідом науки.

Ілюзія фундаментальної обґрунтованості передумов наукових теорій, що лежать у їхньому підґрунті вихідних гіпотез, посилюється ще й через розповсюджену серед натуралістів характерну помилку – переконаність у тому, що індуктивний умовивід за схемою: «якщо з А слідує В, і В – підтверджується, то А є істинним» є логічно бездоганним. Мені не раз доводилось з великим трудом переконувати досить сумлінних учених, що ця схема приводить лише до правдоподібних, але зовсім не безумовних висновків, хоча наука на неї вимушена спиратися. Зрозуміло, в наукознавстві є добре відомим, що саме умовність індуктивних умовиводів дозволяє корегувати вихідні передумови наукових теорій і, тим самим, відкриває можливість іншого розвитку.

Фундаментальна наука має загальні передумови, які не складають основу конкретних наукових теорій, але мають метанауковий характер. Вони досить рідко формулюються явно, але незримо визначають установку вченого по відношенню до науки в цілому, а, тим самим, і до тієї її області, якою він займається сам. Перша з цих установок складається з переконання, що логіка наукових описів та висновків відображає логіку, якій підкоряється світ, як незалежна від суб'єкта, який пізнає, реальність. Іншими словами, формулювання наукових фактів виражають реальність, з притаманними їй законами та логікою причинних зв'язків. Ця установка передбачає, що реальність підкоряється певним законам, які складають глибинне підґрунтя цієї реальності. Друга установка полягає в тому, що структура та закономірності реального світу не можуть бути

виведені з необхідністю із загальнолюдських міркувань. Описи світу не можна отримати за допомогою одних лише логічних процедур, виходячи з самоочевидних причин. Світ міг би бути таким же логічним, але іншим. Тому наука мусить не обмежуватись теоретичними конструкціями та логічними висновками з них, але бачити світ таким, яким він є. З цього виходить, що наука повинна серйозно відноситись до емпіреї не лише через те, що вона не отримала вичерпної теоретичної картини світу, але через те, що ніяка картина світу не є єдино переконливою. Обидві ці передумови успадковані наукою від монотеїстичної релігійної традиції, згідно з якою світ утворений розумно та вільно.

Розумність творення означає, що в його основі лежить розумний та й, відповідно, такий, що може бути осягнутий розумом (принаймні в доступних для людини межах) план. Свобода творення означає, що цей план складає вільний задум Бога, який не міг бути визначений заздалегідь ніяким законом. Інакше виявилось б, що цей закон є вищим за Бога і обмежує його свободу творення. Ми можемо отримати посилене уявлення про цей задум тільки шляхом пильного вдивляння у відкритий для спостереження результат творіння, часткою якого виявляємось ми самі.

Перша передумова означає, що світ це не хаос, а космос, тобто, владнаний відповідно з певними законами, які можуть бути предметами наукового дослідження. Друга настійливо вимагає вивчати ці закони не лише теоретично, але на основі самого ретельного ставлення до емпіричного матеріалу.

Ці передумови дають підстави гадати, що, встановлюючи правдоподібність своїх суджень щодо світу шляхом зіставлення гіпотез, що висуваються зі спробами на їхній основі пояснити емпіричні факти, наука входить у зіткнення з істиною, втіленою в утвореному світі. У цьому сенсі правомірно казати, що наука має справу з категорією істинності.

Наукові судження про світ не стільки виражають істину, скільки спираються на неї. Такою мірою, в якій наука є вкоріненою в істині. Вона здатна казати правду про явища, які трапляються в світі.

Вкоріненість в істині проявляється передусім у чесності ставлення до пізнання світу. Справжня наука прагне прояснити поняття, які використовуються, не допускаючи свавільної гри зі словами, які виражають ці поняття. У пошуках істини вчений потребує свободи – він управі поставити під критичний

сумнів будь-які наукові гіпотези, навіть, здавалося б, остаточно прийнятї як передумови загальноприйнятих наукових концепцій. По суті, здатність сумніватись в загальноприйнятому, в надійності найпереконливіших наукових побудов є умовою плідної наукової діяльності. Єдине, чого не може собі дозволити вчений, якщо хоче таким залишитись, це свободи від істини, свободи від жорстких моральних обов'язків перед істиною. Ці обов'язки вимагають ясного вираження положень, що висуваються, явного формулювання вихідних передумов або гіпотез та, по можливості, повного обґрунтування висновків, які він робить з цих передумов.

2. Свобода як передумова науки

Історичний досвід науки переконливо демонструє, що спроба звільнитись від зобов'язань перед істиною аж ніяк не веде до свободи наукової творчості, але до поневолення вченого новими забобонами, а часто – поверненням до старих забобон. Найпростіше було б наводити тут приклади типу лисенковщини в біології чи марризму в мовознавстві, коли вчені орієнтуються не на пошук істини, але прагнуть підтвердити заздальгідь проголошену догму. Засилля лисенковщини вимагало від учених постійно інтерпретувати свої спостереження як такі, що доводять взаємне перетворення близьких видів під впливом зовнішніх умов чи як такі, що спростовують закони Менделя в генетиці. Послідовники Марра підтасовували лінгвістичні факти, щоб вивести з них класовий характер мови чи спорідненість абсолютно не пов'язаних одне з одним слів з генетично далеких мов для більшого торжества яфетських теорій походження мов.

Тут мова йде про те, що орієнтація вченого на пошук істини придушувалась нав'язуваною догмою, вигідною лідерам відповідних напрямів та представленою ними як така, що є єдино ідеологічно прийнятною. Істина приносилась у жертву вигоді конкретних осіб. А наукові факти використовувались як штучні аргументи для підтримки ідеології. Цікавим є те, що противники Лисенка були більш послідовними матеріалістами, а вчення Марра потім було засуджене як немарксистське.

Однак були випадки заборони на наукові теорії, які явно загрожували ідеологічній монополії. Так, фактично було проголошено мораторій на інтерпретацію червоного зміщення

в спектрах зірок як свідoctва того, що Всесвіт розширюється, бо таке визнання означало б, що Всесвіт спершу був зосереджений у точці, а це свідчило б про те, що Всесвіт має початок у часі. Тут уже істина про творення світу, яка відкривається в астрономічних спостереженнях, відкрито приносилась у жертву ідеології.

Орієнтація на істину, звичайно, сприяє розвитку свободи творчості, допомагаючи перебороти обмеження усталеної наукової традиції.

Досвід науки показує неминучість існування акту віри у визнанні істинності наукових тверджень. Ще важливішим є те, що характер занять фундаментальною наукою та усвідомлення її значення тісно пов'язані з певними передумовами, що їх має вчений стосовно реальності.

Особистий вибір вільного (орієнтованого на істину) вченого врешті-решт є вибором цінностей, для досягнення яких він готовий витрачувати свої зусилля, на які він спирається в своїй діяльності. У випадку, коли ці цінності є часткою його природи, можна говорити про «релігійне» відношення вченого до науки, про його переконаність у тому, що пошук наукової істини має якесь вище значення по відношенню до життя вченого.

Наука як соціальний інститут і світовідчуття є моделлю релігійного життя.

Монотеїстична релігія апелює до вільної людини. При цьому свобода розуміється в онтологічному значенні як неможливість і недопустимість маніпулювання людиною, бо як тільки людина стає об'єктом маніпулювання, вона повністю втрачає свою людську гідність, забезпечену тим, що вона створена за образом та подібністю Божою. Ідеологія базується на тому, що людиною, як і людством в цілому, можна і треба маніпулювати. Ця теза мотивується тим, що свідомість людини безнадійно споганена суспільним буттям і тому потребує корінної переробки.

Тоталітарна ідеологія повністю відкидає гідність людини, її здатність перебувати у будь-яких серйозних стосунках з істиною.

Сутність тоталітарної ідеології полягає в тому, що вона розглядає людину виключно як матеріал для маніпуляцій, як істоту, що не здатна до самостійної орієнтації у світі.

Якщо монотеїстичні релігії вважають людину за впалу у гріх істоту, але її справжню природу – доброякісною, то тоталітарна ідеологія вважає людську природу невинно

поганою. Релігія робить ставку на вихідну доброякісність людської природи, на здатність людини орієнтуватись на істину. У цьому релігія набагато ближча до науки, яка приймає як передумову те, що вчений здатен прагнути отримати знання, яке виражає істину, а не лише пристосовується до сильних світу цього.

Ідеологія воліє казати не про істину, а про правду. Ця різниця слов'янських слів, які погано перекладаються на інші європейські мови, є дуже суттєвою для розуміння самого феномена ідеології. Слово «Істинність» виражає певну завершеність і універсальність. Істина залишається істиною завжди і всюди, незалежно від часу, місця та погоди, і охоплює світ у його цілісності. Таке визнання абсолютизму істини є нестерпним для ідеології, яка надає переваги жонглюванню істиною. Недаремно в Євангелії це слово застосовується навіть не до тексту Святого Письма, але до самого Ісуса Христа, Який свідчив про себе: «Я є Шлях, Істина і Життя». Про Святе Письмо доцільно сказати, що воно виражає істину, але не можна його ототожнювати з Істиною. В логіці, яка цікавиться загальними твердженнями, а не окремими спостереженнями над конкретною життєвою ситуацією, прийнято казати про істинність висловлювань, а не про їхню правдивість. Правдиво можна переказати і почуту та нав'язану кимось брехню. Правда дуже часто є лише точною відповідністю прийнятій позиції, яка лише частково і вельми упереджено виражає реальність. Саме цим виправдовується використання в газетних заголовках слова «правда», та ще й з прикметниками, що вказують на місцеве значення цього слова, яке має силу лише для певної території та в певних умовах. Для будь-якого носія російської мови є абсолютно ясною недопустимість заміни в усіх цих заголовках слова «Правда» на «Істина». Остання не може належати приватній особі чи бути пов'язаною з територією окремого міста.

Що стосується «Правди», то її відносність добре відчував О.М. Горький, який письмово запитував Василя Гроссмана: «Навіщо він пише? Яку правду він стверджує? Торжества якої правди хоче?»² В цьому листі Горький негативно оцінив перше оповідання письменника-початківця як написане з позиції «не тієї правди», хоча не міг звинуватити його в художній неправдивості і відхиленні від істини.

По суті, «великий пролетарський письменник» відчував: важливою є не правда, що відкривається художником, але її відповідність ідеологічним вимогам, які є важливішими за саму

істину. Реакція Горького чітко демонструє несумісність ідеології із свободою письменника. Втім, він недооцінив стійкість ідеології щодо будь-яких спроб її спростування і побоювався її компрометування. Згодом К. Поппер зауважить, що ідеологічні судження є принципово неспростовними – так вони влаштовані. Як можна спростувати тезу про первинність матерії, коли слово «первинність» не має однозначно визначеного значення?!

Вихідні передумови науки про розумний і вільний устрій світу є неспростовними і недовідними. Навіть успіх у науковій діяльності нічого тут не вирішує: не виключено, що наука досліджує лише те, що в людській свідомості задалегідь існує у вигляді раціональної структури, і виражає ці структури в своїх раціональних конструкціях. Однак ці передумови й не претендують на роль наукових суджень – вони є, скоріш, метанауковими твердженнями. Аналогічно цьому ті релігійні судження, які з легкої руки К. Поппера наводяться як приклади неспростовності, суть матеріальні – вони виражають необхідні передумови осмисленості релігійних суджень. Твердження «Бог існує» є типовим матеріалістичним судженням. Ані Мойсей, ані Ісус Христос, ані інші пророки та засновники інших релігій не переконували нікого в існуванні Бога. В Біблії такого визначення немає. Але, за визначенням Старого Заповіту є «Той, Хто є». Мойсей проповідував Закон як такий, що має витоки в Богові. Ісус засвідчував про милосердя Бога та вимоги, які Він пред'являє людям. Апостол Павло вказував язичникам на статую «Невідомого Бога», казав їм: «Цього-то й проповідую».

Один із фундаментальних висновків математичної логіки полягає в тому, що в достатньо багатих та несуперечливих формальних системах існують твердження, які неможливо ані довести, ані спростувати. (Цим уже знімається абсолютизм критерія науковості Поппера). Незалежно від цього результату М. Бердяєв навів цікаві аргументи про те, що буття Бога не може бути доведене чи спростоване з абсолютною переконливістю, бо це позбавило б людину свободи вибору: визнавати чи не визнавати буття Бога.

Нарешті треба зауважити, що релігійне вчення виражається не тільки в судженнях, але й у повеліннях, звернених до людини. Повеління неможливо безпосередньо довести чи

спростувати. Його можна виконати чи не виконати. Однак в кожному повелінні міститься судження стосовно виконання чи відмови від виконання цього повеління.

Усе сказане вище дає деякі підстави вважати науку моделлю релігії. Більш точним було б сказати, що наука є моделлю життя, в якому знаходять свій аналог ціннісно-орієнтована поведінка та релігійна свідомість, яка визнає зовнішнє розташування істини як умову свободи. Тому традиційні спроби протиставити науку релігії позбавлені серйозних засад.

Небезпечність будь-якої моделі – уявити себе справжнім життям та намагатись замінити модельований об'єкт. В цьому випадку наука виявляється джерелом, що породжує забобони. Через людську гординю наука (як і поезія, і мистецтво, і багато іншого) здатна скласти про себе думку як про самодостатню духовну силу і перетворитись на ідеологічну зброю. З точки зору послідовного сциєнтиста, науковість – це найвища цінність. По суті наука є для нього джерелом благодаті, яким усе освячується. Ця «благодать» відрізняється від благодаті у сенсі релігійному лише одним – відсутністю свободи. Наука не може за власним розсудом надати цінності будь-чому, вона може тільки збільшити цінність судження. Надавши йому наукового обґрунтування. Для «антисциєнтиста», наука є не лише позбавленою благодаті, але навіть не може зазнати на собі її дії. Обидві ці точки зору не є переконливими, якщо їх розглядати з позиції релігії.

Наука – це всього лише культурний феномен, а благодать – категорія онтологічна. Наука нездатна дати обґрунтування релігійних положень чи бути еталоном на шляху до релігійної свідомості. Тому я лише намагався показати, що благодатне заняття наукою дає досвід чесного відношення до істини, досвід внутрішньої орієнтації на істину, хоча в рамках наукового пізнання повнота істини не може бути досягнутою.

ПРИМІТКИ

¹ Любишев А. А. Проблемы формы, систематики и эволюции организмов. – М., Наука, – 1982 г., – 287 с.

² С. Липкин. Жизнь и судьба Василия Гроссмана. – М., Книга. – 1990. – с. 6.

З російської переклав Ростислав Димерець